

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*պատասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիննակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԸՍՏ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Վերծինե Սվազլյան*

1915 թ. 40 օրվա ընթացքում մուսալեոցիները Եսայի Յաղուրյանի, Պետրոս Դմալաբյանի և վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի գլխավորությամբ համառ մարտեր են մղել թուրքերի դեմ: Այդ ընթացքում Քըզըլջայի, Քուզջըղազի, Դամաջըքի և Ղափլան Դուզալսի բարձունքներում չորս լուրջ ճակատամարտ է տեղի ունեցել: Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մասնակիցներ 105-ամյա *Մովսես Փանոսյանը* (ծնվ. 1885 թ.), *Պողոս Մուսկուկյանը – Աշուղ Դևելլին* (ծնվ. 1887 թ.), *Մովսես Բալաբանյանը* (ծնվ. 1891 թ.), *Հովհաննես Իփրեջյանը* (ծնվ. 1896 թ.), *Տոնիկ Տոնիկյանը* (ծնվ. 1898 թ.) և ուրիշներ, որոնք 1946 –1947 թթ. հայրենադարձվել են Խորհրդային Հայաստան, հանգամանորեն հաղորդել են ինձ պատմական այդ իրադարձությունների մասին: Մուսա լեռան հերոսամարտն աշխարհը ցնցեց: Այն ցույց տվեց մարդկությանը, թե ինչի է ընդունակ մի բոտ ժողովուրդ, եթե ունի հերոսական ավանդույթներ և միասնական կամքի ուժ:

Բանալի բառեր. Մուսա լեռան հերոսամարտ, Կիլիկիա, Դամաջըք, «Կիշեն» ռազմանավ, Կարմիր խաչ, Պորտ Սայիդ, վրանաքաղաք, Այնճար, Հայաստան, Նոր Մուսա Լեռ:

Օսմանյան կայսրության երիտթուրք ղեկավարները Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցեցին զավթողական նպատակներով և հայերի բնաջնջումն իրականացնելու իրենց հրեշավոր ծրագրով:

Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից, ականատես-վկա *Պողոս Մուսկուկյանը – Աշուղ Դևելլին* (ծնվ. 1887 թ., գ. Հաջի-Հաբիբլի), որպես պատմական այդ իրադարձությունների ժամանակագիր, իր հարազատ բարբառով գեղարվեստորեն ներկայացրել է ոչ միայն 1915 թ. հայ ժողովրդի կրած անլուր տառապանքները, այլև Կիլիկիո հայությանը բաժին հա-

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանասիրության տեսության և պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր:

սած ողբերգությունը «Կիլիկյն բալէն» (Կիլիկիո աղետը) պատմական վիպերգով, որը ներկայացնում են զուգահեռ գրական թարգմանությամբ.

*Հազար էւր հարէր դրանրհէնզ դարէն
Ի դով փրթըվիլը Կիլիկը Էրմանէն,
Էնվեր վէ Թալեաթ փիժգը փաշինէն
Սարսը իդուն մրհանըրլըքէն,
Բըթըն մաֆ իրէն Էրմանը միլլաթէն,
Դիր գայնիդ չիդով Էրմանը միլլաթէն...*

Հազար ինը հարյուր տասնհինգ թվին
Եղավ կոտորածը Կիլիկիո հայության,
Էնվեր և Թալեաթ թուրք փաշաները
Պատճառ դարձան գաղթականության,
Լրիվ ոչնչացրին հայ ժողովրդին,
Տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին...¹

Եվ, իրոք, «տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին», որն անդեկ և անզեն, անօգնական և հուսահատ քշվում էր տեղահանության և աքսորի ճամփաներով:

Երիտթուրքական բռնակալության նախաձեռնած տեղահանությունն ու կոտորածը մի քանի ամիսների ընթացքում արդեն ծավալուն բնույթ էր ստացել՝ ընդգրկելով Արևմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան և Անատոլիան: Մեկը մյուսի ետևից դատարկվում էր Սվազը, Շապին-Գարահիսարը, Խարբերդը, Մալաթիան, Դիարբեքիրը, Իզմիթը, Բուրսան, Անկարան, Կոնիան և Փոքր Ասիայի հայկական այլ բնակավայրեր:

Սակայն ողբերգական այդ օրերին հայ ժողովրդի հոգում վերագարթնեց դարերի խորքից ժառանգաբար արյան հետ եկող «Մահ իմացեալը» ստրուկ կյանքից նախընտրելու և բռնությանը միահամուռ ուժով դիմադրելու հերոսացման իր խիզախ ոգին:

Երիտթուրքերի կազմակերպած համատարած սպանդի պայմաններում արևմտահայերը երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կռիվ մղեցին թշնամու գերազանց ուժերի դեմ: Սակայն այդ ինքնապաշտպանական մարտերը մղվում էին առանց ծրագրի, տարերայնորեն, մեկը մյուսից անջատ: Բայց, այնուամենայնիվ, հերոսական պայքարի շնորհիվ, Վանում, Շատախում և այլուր տասնյակ հազարավոր կյանքեր փրկվեցին երիտթուրքական դաժանություններից:

Առաջին աշխարհամարտի սկզբում մուսալեռցիները ստիպված ենթարկվել են թուրքական զորահավաքին ու պատերազմական տուրքերին,

1 Սվազյան Վ., Մուսա Լեռ. – ՀԱԲ, հ.16, Երևան, 1984, վկ. 161, էջ 128:

սակայն նրանք չեն ենթարկվել բռնագաղթի և տեղահանության հրամանին, այլ զենքով պաշտպանել են իրենց կյանքն ու պատիվը:

Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մասնակիցներ *Սերոբ Գյոզալյանը* (ծնվ. 1882 թ.), *Մովսես Փանոսյանը* (ծնվ. 1885 թ.), *Պողոս Մուսկոսյանը* – *Աշոդ Դևելլին* (ծնվ. 1887 թ.), *Աննա Դավթյանը* (ծնվ. 1888 թ.), *Մովսես Բալարանյանը* (ծնվ. 1891 թ.), *Հովհաննես Իփրեշյանը* (ծնվ. 1896 թ.), *Բսկոսի Կոչկարյանը* (ծնվ. 1902 թ.), *Թովմաս Հաբեշյանը* (ծնվ. 1903 թ.), *Դավիթ Դավիթյանը* (ծնվ. 1905 թ.), *Սարգիս Աղամյանը* (ծնվ. 1906 թ.) և ուրիշներ հանգամանորեն անդրադարձել են պատմական այդ իրադարձություններին²:

Մուսալեռցի *Ասատուր Մահուլյանը* (ծնվ. 1911 թ., գ. Բիթիաս) պատմել է. «...Երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց, թուրքական կառավարությունը բոլոր հայ տղամարդկանց հավաքեց, քանակ քարավ: Մասցինք կանայք, երեխաներ և ծերեր: Երբ սկսվեց տեղահանությունը, Ջեթոնում պաշտոնավարող պարվելի Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով այնտեղ էր ապրում: Եվ երբ թուրքերը տեղահանեցին հայերին, նրա ընտանիքն էլ այդ խմբի հետ տեղահանում են: Տիգրան Անդրեասյանը ներկայանում է այդ խմբի թուրք ղեկավարին, և քանի որ այդ ժամանակ հոգևոր (բողոքական) առաջնորդներին թույլատրում էին, նրան արտոնում են դուրս գալ արքայականների թափոքից: Տիգրան Անդրեասյանը ընտանիքով փրկվում է: Նա գալիս է իր ծննդավայրը՝ Մուսա լեռ, բացատրում է, թե ինչ է կատարվում այլ տեղավայրերի հայության հետ և, որ ավելի լավ է լեռ բարձրանայ, քան՝ մեռնել»³:

1915 թ. հուլիսի 26-ին ստացվում է հարևան Քեսաբի հայության տեղահանության հրամանը: Մուսալեռցիները, զգալով, որ հերթն իրենց է հասնելու, հուլիսի 29-ին Յոդուն-Օլուք գյուղում կազմակերպում են վեց գյուղերի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն: Ժողովի ընթացքում որոշ հոգևորական և ունևոր մուսալեռցիներ, հավատալով կառավարության կեղծ խոստումներին, նախընտրում են գաղթել: Ժողովի ժամանակ.

...Խուսքը լավիցով Ետղորինց Բասյէն.
— Լիոր թըղ ըննին, — ասուց կեղանդէն, —
Վէգ չըբըր ձոինք մինք միր դուշմանէն.
Նիդինք, նիդըղվինք, միոնինք միր խուղէն:

2 Մուսալեռցի ականատեսների հուշ-վկայություններն ամփոփված են իմ «Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը», Երևան, 1994 (վկ. 1397–1403, էջ 268–292) և «Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ», Երևան, 2011 (վկ. 281–297, էջ 478–510) գրքերում:

3 *Սվազլյան Վ.*, Հայոց ցեղասպանություն, վկ. 297, էջ 507:

...Եսայի Յաղությանի խոսքերը հնչեցին.
— Թող լեռ բարձրանան, — ասաց գյուղացիներին, —
Թշնամու առաջ մենք վիզ չենք ծռի.
Զարկենք, զարկվենք, մեր հողում մեռնենք:⁴

Հայրենի հողը սրբություն է, և մուսալեոցիները միասնաբար երդվում են «*զարկել, զարկվել*», բայց իրենց նախնիների «*հողում մեռնել*»:

Հուլիսի 30-ին Անտիոքի գայմագամ Մարուֆը հրամայում է բոլոր հայերին թողնել իրենց ունեցվածքն ու տները և գաղթել: Այնինչ մուսալեոցիներն արդեն գործնական քայլերի էին դիմել:

Բողոքի ու վրեժխնդրության զգացումը համակում է բոլորին: Այր ու կին, մանուկ ու ծեր, թողնելով իրենց տունն ու այգին, իրենց անասուններով և պարեն-սննդամթերքով բարձրանում են Մուսա լեռան անմատչելի գագաթը՝ կովով դիմադրելու թշնամու բազմահազար զորքերին, կրծքով պաշտպանելու իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը:

Բոլորն անխտիր, առանց ժամանակ կորցնելու, կազմակերպված ձևով սկսում են անտառի ծառերից հյուղակներ կառուցել, խրամատներ փորել, ամուր պատերով պատնեշներ բարձրացնել՝ ներսից կրակելու համար փոքրիկ անցքեր թողնելով: Որոշ տեղերում թշնամուն տեսնելու համար կտրատում են խիտ անտառները: Փոքրիկ տղաները՝ «թելեֆոնի տղաները», կապավոր են դառնում: Կանայք կազմակերպում են սնունդը, աղջիկներն ու հարսները հեռվից ջուր են կրում կովոդների համար: Ստեղծվում է Զինվորական հատուկ մարմին՝ Եսայի Յաղությանի գլխավորությամբ, ինչպես նաև Վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի, Պետրոս Դավաթյանի, Խաչեր Դումանյանի, Պետրոս Դուդակյանի և այլոց մասնակցությամբ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում պաշտպանական դիրքերին: Կովոդները շուրջ 600 հոգի էին, որոնք ունեին ընդամենը 132 որսորդական հրացան և սահմանափակ քանակության փամփուշտներ: Լեռան պաշտպանությունը բաժանված էր չորս շրջանների՝ Գրզըլջա, Գուզըղազ, Դամլաջըք և Գավիլան-Դուզախ, որտեղ դիրքավորվել էին ինքնապաշտպանական ջոկատները: Մուսա լեռը դարձել էր ռազմաճակատի բերդ:

Այդ ընթացքում ժողովրդական մարտաշունչ երգը ևս քաջալերել ու ոգևորել է մուսալեոցիներին.

*Մենք մուսալեոցի քաջ կրորհճներ ենք,
Բոլորս սլ վարժ զենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզի կուզե տեղահան անել,
Անապատներում մեզ քնաջնջել:*

4 Սվազյան Վ., Մուսա լեռ, վկ. 161, էջ 128:

Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհվի թշնամու առաջ,
Առյուծի նման կկռվենք քաջ-քաջ,
Ցիր ու ցան կանենք բանակը տաճկաց...⁵

Մուսալեռցիները դեռ չէին ավարտել լեռան վրա իրենց նախապատրաստական աշխատանքները, երբ թշնամին հարձակման է անցնում:

Օգոստոսի 7-ին, Սվեդիայի մյուդիբ (վերակացու) Խալիդի գլխավորությամբ 200 ասկյար սկսում են հարձակվել: Ըստ լիբանանաբնակ Թովմաս Հաբեշյանի, «...Լեռան վրա յուրաքանչյուր ընտանիք փայտից խրճիթներ շինեց, քանի որ կղմինդր, քար չկար: Երհրասարդ տղաները պատնեշներ շինեցին: Երկու ժողով ըրին: Մեկը՝ վարչական, լեռան ներքին կյանքը, մյուսը՝ ռազմական ուժերը պիտի կազմակերպեր: Այս մարմինները կային: Կռիվը սկսավ: Առաջին պատրաստիան գնդակը արձակեց Սարգիս Գարսեղյանը: Կռիվը շարունակվեց: Թշնամին զորավոր դիմադրություն մը տեսավ և ետ նահանջեց»⁶: Այնպես որ, թուրքերը հանդիպում են համառ դիմադրության և վեց ժամ ապարդյուն կռվելուց հետո, կորուստներ տալով, նահանջում:

Օգոստոսի 10-ին թշնամին համալրված ուժերով՝ 5.000 զորքով, կրկին դիմում է հարձակման, այս անգամ՝ արդեն թնդանոթներով: Կռիվը տևում է տասներկու ժամ՝ հորդառատ անձրևի տակ, սակայն մուսալեռցիները կռվում էին քաջաբար:

Օգոստոսի 19-ին թշնամին արդեն 9.000 զորքով գրոհում է՝ Ֆախրի փաշայի գլխավորությամբ: Այդ կռիվը տևում է երկու օր: Թշնամին փորձում է ճեղքել պաշտպանական գիծը, բայց քաջարի մուսալեռցիները կանխում են՝ պաշտպանելով իրենց դիրքերը: Թուրքերը կրկին նահանջում են՝ տալով 1.000 զոհ: Մուսալեռցիները, իջնելով լեռան բարձունքից, բավականաչափ ռազմամթերք են ձեռք բերում:

Թուրքերը նոր հարձակման չեն անցնում, այլ՝ մտածում են պաշարել լեռը, որպեսզի հայերը սովամահ լինեն: Թշնամին Մուսա լեռան ստորոտում կենտրոնացնում է 15.000 զինվոր, որոնք երեք կողմից շրջապատում են լեռը՝ հույս ունենալով, որ շուտով հայերի պարենն ու զինամթերքը կվերջանա և նրանք կհանձնվեն, սակայն մուսալեռցիների կամքն անկոտրում էր:

Հակառակորդը նորանոր ուժեր է կենտրոնացնում ըմբոստ հայերին պատժելու համար: Մուսալեռցիների պարենն ու զինամթերքն սպառ-

5 Սվազլյան Վ., Կիլիկիա, վկ. 402, էջ 157–158:

6 Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն, վկ. 291, էջ 502:

վում են: Հորդառատ անձրևն անօգտագործելի է դարձնում նրանց ունեցած ընդամենը երեք հարյուր որսորդական հրացանները: Լեռան ծովահայաց կողմից օգնություն ստանալու հույսով նրանք ճարահատյալ սպիտակ սավաններն իրար են միացնում՝ մեկի վրա գրում. «*Քրիստոնյաները վրանգի մեջ են, փրկեցե՛ք*», իսկ մյուսի վրա պատկերում Կարմիր խաչի նշան և պարզում լեռան լանջին: Գիշերով դրանց շուրջ խարույկներ էին վառում, որ նավերը հեռվից նկատեն:

Սակայն երկար ժամանակ հորիզոնում ոչ մի ռազմանավ չէր երևում: Թուրքերը մի քանի անգամ դիմում են հայերին՝ անձնատուր լինել, բայց մուսալեոցիները հրաժարվում են՝ պահպանելով իրենց դիրքերը:

Սեպտեմբերի 5-ին Միջերկրական ծովի խորքով անցնող ֆրանսիական «Կիշեն» ռազմանավը նկատում և դանդաղեցնում է ընթացքը: 75-ամյա Մովսես Կըրըկյանը, թիթեղյա փոքրիկ տուփը վզին, մեջը խնդրագրով, ծովն է նետվում: Նա լողալով հասնում է նավին, երեսը խաչակնքելով ծնկի գալիս, և նավապետ Լուի Դարտիժ դը Ֆուրնեին է հանձնում անգլերեն աղերսագիրը, որտեղ գրված էր. «...Մենք հոս ապաստանած ենք թրքական բարբարոսություններէն, խժոժութիւններէն, կոտորածէն և մահէն: ...Դիմում կընենք հանուն քաղաքակրթութեան, ընդդէմ քաղաքակրթութեան այս ոտխիւն, ևւ կը խնդրենք, որ ազատեք մեր կեանքը ու պատիւը: ...Մի թողուք, որ ոչնչանանք, ազատեցէք մեր կեանքը, ազատեցէք մեր պատիւը, քանի դեռ շատ ուշ չէ»⁷: Ֆրանսիական նավի վրա էր նաև հայ ծովային սպա Տիրան Թեքեյանը, որը թարգմանիչի դեր է կատարում:

Ռազմանավը ոմբակոծում է թուրքական դիրքերը և, հեռանալով, խոստանում իր երկրի կառավարության որոշման համաձայն կամ զենք բերել, կամ ութ օրից վերադառնալ և հայերին ազատել:

Սեպտեմբերի 9-ին թուրքական բանակի հրամանատար Ռիֆաթը մուսալեոցիներից պահանջում է երկու ժամվա ընթացքում անձնատուր լինել, հակառակ դեպքում սպառնում է հարձակվել և բոլորին կոտորել: Մուսալեոցիները դեռ չէին հասցրել պատասխանել, երբ թուրքական հրետանին որոտում է, և սկսվում է մի նոր ահավոր ճակատամարտ: Հերոսամարտի չորս ճակատամարտերում կոփված մուսալեոցիներն իրենց դիրքերից ջախջախիչ հակահարված են հասցնում թուրքական զորքերին, իսկ ողջ մնացածները՝ խուճապահար փախչում: Այսպիսով, քաջարի մուսալեոցիները 40 օրում Գըզըլջայի, Գուզըղագի, Դամլաջըքի և Գափլան-Դուզախի բարձունքներում չորս լուրջ ճակատամարտ են մղում թուրքերի դեմ և հաղթում:

7 *Անդրևասյան Տ.*, Զէյթունի անձնատուրիները եւ Սուէտիոյ ինքնապաշտպանութիւնը, Գահիրէ, 1915, էջ 44:

Սեպտեմբերի 13-ին Միջերկրական ծովի խորքում երևում են ֆրանսիական «Կիշեն» և «Ժաննա դ'Արկ» ռազմանավերը: Շուտով հայտարարվում է, որ ֆրանսիական կառավարությունը խոստացել է հայերին փոխադրել Պորտ-Սայիդ:

Սեպտեմբերի 15-ին շուրջ 4.200 մուսալեռցիներ մակույկներով փոխադրվում են հեռվում խարիսխ գցած ֆրանսիական ռազմանավեր, որոնք ուղղություն են վերցնում դեպի Պորտ-Սայիդ: Եգիպտոսի հայ գաղութը Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության նախագահ Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ և հոգատարությամբ արդեն տեղի վրանաքաղաքում կազմակերպել էին մուսալեռցիների հարմարակետությունը:

Մուսա լեռան հերոսամարտի մասնակից, Փարիզում բնակվող *Դավիթ Դավիթյանը* (ծնվ. 1905թ., գ. Քարուսիե) վերհիշել է. «...*Երբ Մուսա Դադի կոիվը սկսավ, ես փասը փարեկան էի և աչքովս տեսած եմ: Հայրիկս ետ եկած էր գյուղ, և բոլորին հավաքեցին, ըսին՝ լեռը պիտի բարձրանանք: Հայրիկս մեզի լեռը բարձրացուց: Երբ թուրքերը հարձակվեցան, մենք արդեն լեռան ժայռերուն մեջը պաշտպանված էինք*⁸»:

Մուսա լեռան հերոսամարտի մասին ավելի մանրամասն ու հանգամանալից գաղափար է տալիս մասնակից, 105-ամյա *Մովսես Փանոսյանի* (ծնվ. 1885թ., գ. Հաջի-Հաբիբլի) հուշ-վկայությունը. «*Մուսա լեռան կովի ամենեն վերջի պաշտպանը ես եմ մնացած՝ ահա ողջ...: 1915թ. հուլիսի 13-ին թուրք հորումաթը (կառավարություն), հրաման հանեց, որ յոթ օրվա մեջ ամբողջ հայերը պետք է գաղթեն: Մեր յոթ գյուղերուն մեծերը Յողուն-Օլուքի մեջ ժողով ըրին, ըսին. «Իս հուս ձննուձ իմ. հու՛ս այլ բըր միռնիմ, իս չըմ ուրթօ եաստեր քիմը դուշմանէն եամրէն վրրբը չարչարանքում միռնիլ. թվոնքը ծառիս գը միռնէմ եաս դիղը, թաքա մոսհաջըր չըմ ընսօ»:* (Ես այստեղ եմ ծնվել, այստեղ էլ պիտի մեռնեմ, ես չեմ գնա ստրուկի պես թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չեմ դառնա): *Ադպես ալ որոշեցինք՝ լեռը էլլալ: Ով ինչ ուներ՝ եաթախ (ներքնակ), եորղան (վերմակ), թենջիրե (կաթսա), թավա (փայտակ), անասուն, հավ, ամեն ինչ լեռը հանեցինք...: ...Հիմն աշխարհը չու՞ց խառնվու՞՞ ի, աղ վախարն ալ ադպես էր: Մինչև Մուսա Լեռան կոիվը մեր Խըղըր-Բեկի հնչակյանները պարոն Աղասի Թորսարգսյանի հետ գնացել էին Զեյթուն՝ կովելու թուրքերուն դեմը: Անոր համար, երբ մեր Մուսա Լեռան կոիվը սկսանք, պարոն Աղասին ըսավ. «Ասոնք իմ ցանած սերմերն են: ...Իմ ունեցածը մեկ հար որսորդական հրացան էր,*

8 Սվազլյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն, վկ.292, էջ 503:

կապտույր (պատրոն) պիտի բերնից լցնեի, պիտի շշուկ ծեծեի, որ կրակեր, ձեռքիս շնորհքով զենք չկար, որ անոնց հերն անիծեի»⁹:

Մովսես Փանոսյանը վերհիշել է, թե ինչպես մուսալեոցի տղամարդկանց հետ հավասար իրենց նվիրվածությամբ ու հերոսությամբ աչքի են ընկել նաև բազմաթիվ կանայք և նույնիսկ երեխաները, որոնց «թելեֆոնի տղաներ» էին անվանում. «...Թորքերը չորս անգամ հարձակվեցան մեզ վրա, ամեն ամեն անգամ աղվոր պատրաստան փոխեց անոնց: Մեր Մուսա Լեռան տղաները լավ կկռվեին, կնիկ, աղջիկ կօգնեին, կոծերով ջուր կբերեին խմելու: Քանի կնիկ պատրոնդաշը կապած մեզ հետ կկռվեին, մեկին անոնը Վարդուհի Նաշալյան էր, ան շարքաջ էր...: Պզրիկ չոջոխներն (երեխա) ալ կապավոր էին դարձած, խաբար կրանեին աս ճակարեն՝ ան ճակարը...: Ամենքն ալ գործի վրա էին: Օր մըն ալ մեկ թուրք մը էկել էր լեռին վրա, որ մեզի թալանի, մեր կնիկները բռնել, քարերով սպանել էին դրան, աֆերիմ (կեցցե՛) կնիկներ»¹⁰:

Հերամարտի մասնակից Մովսես Փանոսյանը վերհիշել է նաև հետագա կարևոր իրադարձությունների մանրամասները. «Մեր թիկունքի կողմը Միջերկրական ծովն էր, հոն գիշերները խարոյկ կվառեինք, որ դեմեն անցնող նավ ըլլա նե, տեսնա մեզի՝ մտրենա: Օրվա մեջ ալ արդեն պարվելի Անդրեասյանը մեծ չարշաֆի (սավան) մը վրա կարմիր խաչը նկարած, կախել վրած էր լեռին դռը (լանջ)...: Օրեր ետքը, վերջապես ծովին խորքը նավ մը երևաց: Կրրկյաններուն տղան աղվոր կլողար, նետրվեց ծովը, սկսավ լողալ: Անոր վիզեն երկաթե տուփ մը կար կախված, մեջը օտար լեզվով գրված նամակ մը կար: Նավուն մեջեն դյուրբիներով (հեռադիտակ) կնային, կրեսնան, որ մեկը կլողա դեպի նավը, կօգնեն, նավ կբարձրացնեն: Կրրկենց Մովսեսը հեմեն ծունկի կուգա, խաչ կհանե, ըսելու համար, քի՛ քրիստոնյա ենք, քանի որ ինքը ֆրանսերեն չէր գիտեր, որ խոսա: Գրված նամակը կհանե կուրա կապիտանին, անոնք կկարդան, կհասկնան, քի մոտ հինգ հազար հայ քրիստոնյա մուսալեոցիներ լեռին վրա Ասրծո փրկությանը կապասեն»¹¹:

Ավանատես Բսկուհի Կոչկարյանը (ծնվ. 1902թ.) նույնպես վկայել է. «...Ուր որ վերջը ֆրանսական նավեր էկան, դեմերնիս կայնան: Ֆրանսացիները պզրիկ նավակներով էկան-էկան, մեզի տարին մեծ նավերուն մեջ: Ամեն բան թողիք լեռը: Միայն ջաներնիս ազատեցինք: Բմ հերը՝ Հայրապետ Պոլիսյանը, ճամփաները կպահեր, իջանք ծովին քենարը...

9 Սվազյան Վ., Կիլիկիա, վկ. 1397, էջ 268–269:

10 Նույն տեղում:

11 Նույն տեղում:

Եսայի Յաղոբյանը, որ մերին կնքահայրն էր, ամենեն վերջը նավ մերավ»¹²:

Եվ հյուսվել է դյուցազներգությունը.

Մեր մուսալեոցիք լրիվ հերոս են,
Իրար նայելով կքաջալերվեն,
Վախն ինչ բան է՝ երբեք չգիտեն,
Քանի որ ունեն քեզի, Մուսա Լեո:
Մեր Մուսա Լեոն էր լրիվ ծառաստան,
Կոչվում էր նաև փոքրիկ Հայաստան:

Մենք յոթը գյուղով սարը բարձրացանք,
Թշնամու առաջ չխոնարհվեցանք,
Քառասուն օրում մենք շատ զոհ տվինք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք:
Հայ, մուսալեոցիք, ջան, մուսալեոցիք,
Հայոց պատիվը բարձր պահեցինք...¹³:

Հերոսամարտի մասնակից 105-ամյա Մովսես Փանոսյանը վերհիշել է նաև մուսալեոցիների կյանքը Պորտ-Սայիդում. «Կսիկ, չոչոսի՝ բոլորը մերած են նավը: Նավը շարժվեցավ: Ահագին ժամ էրթալեն ետքը ֆրանսացիները գերմանական նավ մը գերի առին: Մենք փոխվանք ադ գերմանական նավը: Ան մեզ փարսավ Պըրպը-Սայիդ՝ Պորպ-Սայիդ... Իջանք Եգիպտոսի հողին վրա: Անապարի դեղին ավազը ուրքերնիս կրակի պես կվառեր: Տեսանք շարքերով բրեզենյուն չաղրներ (վրան) լարել են մեզի համար, մեջը պառկելու անկողին, ամեն ինչ...: Ան ժամանակ Պողոս Նուրար փաշան Եգիպտոսի մեծերեն էր, ողորմի իրա հոգուն, ան շար օգնեց մեզ ալ, Դեր Զորի հայ որբերուն ալ: Հոն մեր երեխեքը անապարի ավազի վրա հայերեն փառերը կգրեին, կտրվեին, մինչև բացվամ վրանի մը փակ, Միսվան վարժարանը, քովն ալ՝ հիվանդանոց մը...: Հոն անգլիացի կապրաններ (հրամանատար) եկան, մեզի մարզանք ընել կուրային՝ ուան, թու, ուայթ, թու (մեկ, երկու, աջ, երկու կրսեին...): Մենք ալ կբայլեինք: Ադ հրաման փվողը, որ անգլիացի էր, մեզի ըսավ. «Դուք ֆրանսացի կողմեն եկեք, անցեք մեր կողմը»: Մենք ըսինք. «Ֆրանսացին մեզի ազատեց, մենք ֆրանսացիին կողմը պիտի ըլլանք»: Հոն Մլեհը եկավ, մեզի գրավ: Ետքը մենք կամավոր գրվեցանք ֆրանսական բանակին մեջը, Հայկական լեգեոնի հիմքը դրինք: Ամեն կողմեն՝ Խարբերդեն, Սեբաստիայեն, Արարկիրեն, Հոսեյնիկեն, Կիլիկիայի ամեն կողմերեն հայ քաջերը եկան, միացան մեզի, գացինք Նարլուսի ջեիեն (ուզմաճակատ) կովեցինք, շա-

12 Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն, վկ. 288, էջ 488:

13 Սվազյան Վ., Կիլիկիա, վկ. 403, էջ 158:

հեցինք...: Անգլիացին մեր հայ մեծերուն ըսավ. «Դուք մեր թագավորեն ալ հարուստ եք, որ սա փեսակ քաջ կորհիճներ ունիք...»»¹⁴:

Եվ, իրոք, հայ քաջարի լեգեոնականներն արժանանում են ֆրանսիական և քրիտանական հրամանատարության դրվատանքին: Գեներալ Ալենքին, 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Փարիզի Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին հղած հեռագրում գրել է. «Ես հպարտ եմ իմ հրամանատարութեան տակ հայկական զորամաս ունենալուս համար: Նրանք կոուեցան փայլուն կերպով, եւ մեծ բաժին մը ունեցան հաղթանակի մէջ»¹⁵:

Պորտ-Սայիդում մուսալեոցի մեծահասակ տղամարդիկ իրենց ընտանիքի ապրուստը հոգալու համար փայտից սանր ու գդալներ էին պատրաստում, իսկ կանայք ու աղջիկներն օտարերկրյա զբոսաշրջիկներին հիացնում էին իրենց նրբահյուս ասեղնագործություններով ու նախշազարդ գորգերով:

Սակայն Պորտ-Սայիդում անցկացրած չորս տարիների ընթացքում Մուսա Լեռ վերադառնալը մնում էր երազ, որը երգի է վերածվել.

*...Եսարձա ինթրիցա
Այարում ծիօն հիզնիլա,
Ջէրէլ Մուսա ուրթիլա,
Թիզինէն թէօզ քաղիլա,
Ընդայզինէն ունդայզ քաղիլա:*

*...Աստծուց խնդրեցի՝
Թամբած ձի հեծնել,
Գնալ Մուսա Լեռ,
Թզենուց թուզ քաղել,
Ընկուզենուց ընկույզ քաղել:*¹⁶

Մովսես Փանոսյանը անդրադարձել է նաև հերոսական մուսալեոցիների աստանդական կյանքին. «...Երբը մեզի փարին Այնճար, հոն ալ քաց դաշտ էր, սկսանք նոր փոներ շինել, նոր այգիներ ցանել, ջուր բերինք, քանի մը փարիեն դրախտ դարձուցինք Այնճարը: Ալ նարինջ, լիմոն, ինչ միտքեղ կանցնի՝ կրուսներ...»¹⁷:

Եվ նախորդ երգի հենքի վրա հյուսվել է նոր ժամանակների հայրենակարոտ նոր երգը.

14 Նոյն տեղում, վկ. 1397, էջ 270:

15 *Քելէշեան Մ.*, Սիս-Մատյան, Բեյրութ, 1949, էջ 592:

16 *Սվազյան Վ.*, Մուսա լեռ, վկ. 173, էջ 133:

17 *Սվազյան Վ.*, Կիլիկիա, վկ. 1397, էջ 270:

*Եսարձա խնթրիցա՝
«Փոպեդրա» նավը նսդիլա,
Հայասրան ուրթիլա,
Մակթար ուրթիլա,
Խիլք ու շնիրք սուրվիլա,
Միր վաթանը շինցընիլա:*

*Աստծուց խնդրեցի՝
«Պոբեդա» նավը նստել,
Հայաստան մեկնել,
Դայրոց հաճախել,
Խելք ու շնորք սովորել,
Մեր հայրենիքը շենացնել¹⁸:*

Իր հուշ-վկայության վերջում Մուսա Լեռան հերոսամարտի մասնակից *Մովսես Փանոսյանն* արդեն ներկայացնում է իրենց կյանքը Հայաստանում. «...1946 թվին մեր Հայասրանեն լուր եկավ, թե ով կուզի՝ թող գա Հայասրան, շարնանք, միանանք, որ թուրքի ձեռքեն մեր հողերը եր առնենք: Տուն, տեղ, այգի, ամեն ինչ եղածին պես ձգեցինք, ելանք, եկանք Հայասրան»¹⁹:

Մուսալեռցի դյուցազուններն առաջիններից էին, որ իրենց և իրենց սերունդների կյանքը կապեցին Մայր Հայրենիքի հետ:

1946–1947 թթ. մուսալեռցիները հայրենադարձվելով՝ բնակություն են հաստատում Երևանում և մերձակա նորակառույց թաղամասերում (Նոր Կիլիկիա, Նոր Արեշ, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Շահումյան, Հաղթանակ), ինչպես նաև՝ Հայկական ԽՍՀ տարբեր շրջաններում՝ Էջմիածնում (այժմ՝ Վաղարշապատ), Հոկտեմբերյանում (այժմ՝ Արմավիր), Աշտարակում, Արարատում, Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի), Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր), Ալավերդիում, Կապանում, Նոր Մուսա լեռ ավանում և այլուր:

Մովսես Փանոսյանը ևս բնակություն է հաստատում Նոր Մալաթիա թաղամասում, և ընտանիքով սկսում են աշխատել ու արարել. «Երևանի Մալաթիա թաղամասը այն ժամանակ շատ տուն չիկար: Ես, կինս՝ Իսկուհին, հինգ տղաներս ու երկու աղջիկներս սկսանք նոր, երկու հարկանի քարաշեն մեծ տուն մը շինել: Ես աշխատում էի մոտիկի կոլխոզը (կոլեկտիվ տնտեսություն), տղաներս շինարար էին: Երևանի մեջ ինչքան մեծ շենք կա՝ վրան աշխատած են՝ Մայրենադարանը, Ցեհան²⁰, հրապարակի

18 *Սվազյան Վ.*, Մուսա լեռ, վկ. 173, էջ 133:

19 *Սվազյան Վ.*, Կիլիկիա, վկ. 1397, էջ 270:

20 Նկատի ունի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի շենքը, որն այժմ դարձել է ՀՀ Ազգային ժողովի նստավայրը:

շենքերը, սպորտային համալիրը, ուրիշ շատ մը շենքեր շինած են: ...Արդեն հարյուր հինգ տարեկան եմ, ուրբա, ձեռքս դահա կրոնե, ամեն տարի սեպտեմբերին մեր հարիսայի օրվան անհամբեր կսպասեմ, որ մեր ամեն կողմի մուսալեոցիներու հետ երթանք մեր նոր հուշարձանին քովը, գիշերով հարիսան եփենք ու մատաղի պես բոլորին բաժնենք, որ ուրողը իմանա, որ մուսալեոցիները, հարիսայի հարիկներու պես իրար միացած, կովեցան իրենց ազատրիսի՛ ազատության համար. չունքի Ազադըրիսը թվունգէն ձուարն ի (Ազատությունը հրացանի ծայրին է)»²¹:

Այդ ժամանակ Հայրենական մեծ պատերազմը նոր էր ավարտվել, և Հայրենիքում ընտանիք չկար, որ մի ճրագ չունենար հանգած, մի գոհ չունենար տված ֆաշիզմին հաղթելու համար: Հայրենադարձները գալիս էին սպեղանի դնելու հայրենիքի վերքերին՝ ձեռք-ձեռքի տված վերականգնելու ավերվածը: Հակառակ հետպատերազմյան տնտեսական ծանր պայմաններին, յուրաքանչյուր ընտանիքին վարկ տրվեց, հողամաս հատկացվեց բնակարան կառուցելու համար:

Մակայն Միջերկրական ծովի բարեխառն ափերից դեպի կլիմայական շեշտակի փոփոխություններ ունեցող հայրենիքը սուկ աշխարհագրական տեղաշարժ չէր հայրենադարձների համար, այլ՝ այն նախ և առաջ ենթադրում էր հասարակական-քաղաքական կյանքի նոր՝ սոցիալիստական կացութան իր յուրօրինակ հասարակական համակարգով... Հակառակ այդ բոլորին, հայրենադարձ մուսալեոցիների համար սկսվեց կյանքի նոր շրջանը, այս անգամ արդեն հայրենի հողի վրա: Նրանք այստեղ ևս ցուցաբերեցին հերոսացման նոր, փայլուն օրինակներ՝ երբեմնի հողի մշակները դարձան համայնական դաշտերի աշխատանքի հերոսներ: Նրանք իրենց քրտինքով օձեցին հայրենի հողի ամեն մի թիզը, որ հայկական խաղողից ստացվի նաև «Մուսա Լեռ» անունը կրող փրփրադեզ գինին: Իսկ երբեմնի հողի մշակների սերունդները, հայրենիքում համատարած գրագիտության և մասնագիտական բարձրագույն կրթություն ստանալով, դարձան նաև մտքի մշակներ՝ հայրենիքին տալով գիտության ու մշակույթի վաստակաշատ երախտավորներ, անվանի գիտնականներ, քաղաքական գործիչներ:

Ազատության և հերոսացման ոգին, որ արյան հետ էր ժառանգվել, որ մայրական կաթի հետ էր ներծծվել, պիտի առկայծեր, պիտի բոցավառվեր ու հոգու կրակ դարձած պիտի արարեր: Եվ հայրենաբնակ մուսալեո-

21 Սվազյան Վ., Կիլիկիա, վկ.1397, էջ 270–271: 1990թ. գարնանը վախճանվեց Մուսա լեռան հերոսամարտի վերջին մասնակից Մովսես Փանոսյանը՝ չտեսնելով Հայաստանի անկախության գործընթացի հռչակումը:

ցիները Էջմիածնի ճամփին հիմնադրեցին Մուսալեռ ավանը, որի բարձունքին իրենց խնայողությամբ կաթիլ-կաթիլ հավաքած նյութական միջոցներով, իրենց ստեղծագործ ու շինարար ձեռքերով կառուցեցին ու դեպի երկինք խոյացրին հերոսամարտի ոգին խորհրդանշող արծվանիստ հուշարձան-կոթողը՝ կից թանգարանով, որպեսզի ամեն տարի սեպտեմբերին մուսալեռցիները սրբազան ուխտի գան Հայաստանի ու աշխարհի տարբեր երկրներից ժամանած հյուրերով, հերոսամարտի օրերից մեզ հասած հնամենի դիոլ-գուտնայի խրոխտ հնչյուններով, ինքնատիպ երգ ու պարով, նաև ավանդական հարիսայով, նշեն համազգային տոնախմբություն դարձած Մուսա լեռան հերոսամարտի օրը Նոր Մուսա լեռան վրա՝ Հայրենի հողի վրա:

Հայրենադարձ մուսալեռցիներն աղոթքախառն տողեր են հղել առ Աստված.

Տէր, դուն պահե միշտ անսասան
Դիուցազնական Մայր Հայաստան,
Տուր հարատև խաղաղություն,
Կյանք ու արև, ազատություն,
Հայ դրոշով մեր պետական
Թող միշտ ապրի ազգն հայկական.
Ամեն²²:

ГЕРОИЧЕСКОЕ СРАЖЕНИЕ МУСА ДАГА ПО СВИДЕТЕЛЬСТВАМ ОЧЕВИДЦЕВ

Вержине Свазлян

Резюме

В 1915 г., в течение 40 дней, мусадатцы во главе с Есаи Ягубяном, Петросом Дмлакяном и преподобным Тиграном Андреасяном вели ожесточенные бои с турками. Четыре важных сражения выиграли армяне на высотах Муса Дага – в Кзлджа, Кузджгаз, Дамладжык, Каплан-Дузаг.

Участники героической обороны Муса Дага, 105-летний *Мовсес Паносян* (1885 г. рожд.), *Погос Супкукян-Ашуг Девелли* (1887 г. рожд.), *Мовсес Балабанян* (1891 г. рожд.), *Ованнес Ипреджян* (1896 г. рожд.), *Тоник Тоникян* (1898 г. рожд.) и другие, которые в 1946-1947 гг. репатрировались в Советскую Армению, подробно рассказывали нам об этих исторических событиях.

Героическая борьба мусадатцев потрясла весь мир. Она продемонстрировала, на что способна горстка народа, воспитанная на героических традициях прошлого и обладающая величием духа.

22 *Սվազլյան Վ.*, Կիլիկիա, վկ. 1391, էջ 250:

Ключевые слова: героическое сражение Муса Дага, Киликия, Дамладжик, военный корабль «Гишен», Красный Крест, Порт-Саид, палаточный городок, Аинджар, Армения, Новый Муса Лер.

THE HEROIC BATTLE OF MOUSSA DAGH ACCORDING TO THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS

Verzhine Svazlyan

Summary

In 1915, during forty days, the Moussa Dagh people under the command of Yes-sayi Yaghoubian, Petros Demlakian, and the Very Reverend Tigran Andreasian fought violent battles against the Turks. During this period, four important victorious battles took place on the heights of Moussa Dagh – Kezeldja, Kuzdjeghaz, Damladjik and Kaplan-Duzagh.

Some of the surviving participants of the heroic battle of Moussa Dagh, the 105-year-old *Movses Panossian* (born in 1885), *Poghos Supkukian–Ashugh* (Minstrel–Arm.) *Develli* (born in 1887), *Movses Balabanian* (born in 1891), *Hovhannes Ipredjian* (born in 1896), *Tonik Tonikian* (born in 1898) and others, who repatriated to Soviet Armenia in 1946-1947, have communicated to us the details of this historical events.

The heroic battle of Moussa Dagh shook the world; it demonstrated the immense capabilities of a handful of people who have heroic traditions and unanimous will power.

Keywords: heroic battle of Moussa Dagh, Cilicia, Damladjik, “Guichen” steamship, Red Cross, Port-Saund, tent city, Aynjar, Armenia, New Moussa Ler.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458